Ярослав Грицак. Курс «Вибрані питання європейської історії»

Лекція 1: Традиційне суспільство

Конспект відеолекції

Сьогодні ми будемо говорити про одну з головних концепцій нашого курсу, радше я би сказав відправну точку, від якої ми починаємо, без якої розмова про модерність і постмодерність не має сенсу, і ця точка, чи ця концепція називається «традиційне суспільство».

Його тяжко означити (ми знаємо, що означення часто тяжкі, а часом неможливі), тому може найкраще його описати. Як добрий спосіб описання я почну цитатою з одного мало кому відомого твору, він радше відомий оцією цитатою. Десь у 70-х рр. зняли за ним фільм. Це такий цікавий британський роман про одну любовну історію. І фільм, і роман починаються блискучою цитатою, і звучить вона так «Минуле – це інша країна»[1]. Відповідно, той, хто хоче його зрозуміти, мусить вивчити мову цієї країни. Тобто ідея така, що навіть коли ми вживаєм одну й ту саму мову, що, скажімо, люди у XVIII чи XIX ст., ми часто не розуміємо про що йдеться – тому що або в ті самі слова тоді і тепер вкладалися інше значення, або певні терміни, дуже важливі для нас, істориків, зникли, більше не існують.

Як історик, що займається XIX ст., я знаю принаймні одне таке слово. Знаю його також від старших людей, від своїх батьків, бабці і дідуся, що одним з таких найстрашніших слів, які вживалися в галицькому селі, було слово «переднівок». Зараз майже ніхто зі студентів, та навіть молодших викладачів, не буде знати що це. А це є той час в році, коли старий врожай скінчився, а нового ще немає і не швидко буде, це переважно десь лютий-березень – це період тяжкого голоду. А крім того треба мати до уваги, що це – зима[2]. Це період голоду і холоду, коли

---

[1] Точно вона звучить так: "The past is a foreign country: they do things differently there".

[2] Я подаю значення цього слова так, як його чув від моїх старших родичів. А ось як подає значення цього слова академічний «Словник української мови» **ПЕРЕДНІ́ВОК**, **ПЕРЕДНО́ВОК** – чол., діал. Час перед новим урожаєм (звичайно голодний). *Діти єсть, а годувати їх нічим, бо звичайно у переднівок рідко хто має свій хліб, а у того чоловіка й скибочки не було (Михайло Коцюбинський, I, 1955, 52); Мама прогодувати його не могли, бо у них і своїх дітей було досить, а передновок випав тяжкий (Іван Франко, II, 1950, 87); Чи ж багато вбогій дівчині треба? Знайти собі вірного дружину, мати своє поле, свій клаптик городу, не пухнути з голоду на переднівку (Михайло Стельмах, II, 1962, 415); По селах шкірив голодні зубища передновок — ця страшна пора, коли торішній хліб мали тільки багаті, а нового треба було чекати бідноті (Петро Козланюк, Ю. Крук, 1957, 523)* Словник української мови: в 11 томах. — Т. 6, 1975. — С. 170.

смертність на селі була найвища. Причому ця масовість стосувалася не тільки старших людей, але й іншої найвразливішої категорії – дітей. Переднівок – це було таке невелике пекло. Ми, на щастя, зараз про це вже не згадуємо, тому що проблема голоду і холоду перед нами вже не стоїть.

Або, скажімо, таке слово як «пацєр». Коли називаєш його, майже ніхто розуміє, що це таке. А це було слово цілком вживане, знала його кожна господиня, причому кожна господиня вважала, що треба це слово, а радше те, що ми маємо на увазі під «пацєр», вимовляти кілька разів, особливо коли печеться хліб. Насправді, «пацєр» – це ні що інше, як «Pater Noster» («Отче наш»), або ж інша «секретна молитва», яка вимовлявся в спеціальний спосіб, потиху, щоб ніхто не чув, для того, щоби хліб вийшов добрий[3].

Це тільки два приклади, які стосуються нашої історії. Таких випадків можна назвати більше. Вони показують, що минуле треба розуміти в його власних термінах, тому що ми насправді позбавлені знання минулого. Можемо висловити тезу, що все, що ми знаємо про минуле, є неправдою. Тому що ми втратили мову минулого, ми не вміємо більше читати цієї мови. Я пропонував до цієї теми подивитися фільм, який найкраще ілюструє, що це є – життя в такому суспільстві. Цей фільм – «Легенда про Нараяму». Це досить відомий фільм, він здобув «Золоту пальмову гілку» на 36-му Міжнародному Каннському кінофестивалі[4]. Фільм страшний, навіть жахливий, але натомість дуже правдивий, тому що він передає реалії життя людей цього суспільства. Багато японців, коли перший раз цей фільм побачили, не могли повірити, що щось таке відбувалось в Японії ще тільки сто років тому.

---

[3] Залежно від потреби, «*пацєр*» міг включати й інші молитви. Він був також звичаєвою мірою часу, рівною 25 секундам – тобто часом, протягом якого можна було промовити про себе «Отче наш». В українській літературній мові цього слова немає. Воно існує, однак, у діалектах Західної і Центральної України. Воно прийшло туди через польську мову, а польська мова у свою чергу запозичила його з чеської. Див. також цікаву дискусію між молодими українцями про слова, які вживали їхні бабусі і дідусі (включно зі словом «пацєр» – http://veselamuza.livejournal.com/111556.html).

[4] Фільм є екранізацією однойменного роману Шічіро Фуказава. Він переповів народний звичай, що називається «убасуте» – дослівно, «позбавлення старої жінки» – коли хворого або старшого родича відносили на гору або в інше безлюдне місце, прирікаючи його чи її на смерть від голоду чи холоду. Цей звичай залишив слід у фольклорі, у т.ч. у буддиських легендах. Кажуть, що ця історія потрясла Альберта Айнштайна під час його візиту до Японії у 1922 р.

Сюжет, напевно, вам відомий: це історія про те, що в одному дуже бідному селі, де виживання – це головна турбота людей, є традиція. Батьків, які досягли 70 років життя, відпроваджують на Святу гору і залишають там на вірну смерть, щоби не мати ще одного рота для годування. Фільм не тільки про цю жорстокість. Фільм ще й про те, як в цій жорстокості зароджується мораль і любов. Але тут я хочу наголосити, що це не є фільм про Японію як таку. Це фільм про загальний стан цього суспільства, яке ми називаєм традиційним. Його може найкраще означив Томас Гоббс у своїй праці «Левіатан»: це суспільство, де життя є «бідним, паскудним, брутальним і коротким»[5]. Це суспільство, де постійним є біль, де постійний є страх, де постійною є війна, де постійним є виживання. Тобто це є досить універсальне явище. Колись так жили майже всі. Але про це мало пишуть в літературі, так само як знімають про це фільми. Нас більше захоплюють лицарські романи чи козацькі повісті. Ми не звертаєм увагу на життя цих людей, хоча насправді, як кажуть дуже багато істориків, розуміння цього суспільства і його тривалість дуже часто пояснює певні особливості системи, в якій ми живемо сьогодні. Відомий совєтолог Мішель Конфіно твердив, що не можна зрозуміти виникнення радянського суспільства, не розуміючи російського традиційного суспільства. Тому що насправді радянське суспільство відображає певні характерні риси традиційного суспільства, а це останнє суспільство дуже, дуже і дуже живуче.

Я маю таку перевагу перед більшістю з вас, що я старший. Я народився в 1960 р. Той, хто народився до 1970 р. ще це суспільство пам’ятає. Багато з нас походять з цього суспільства, бо народилися у селі, а дехто з нас, якщо навіть жив у місті, проводив літо у бабці чи діда, і міг побачити ще залишки цього суспільства. Звичайно, голод і холод тоді уже не був проблемою, але пам'ять про переднівок залишалась. Є такі місця, де можна, якщо й не подивитись як зараз виглядає суспільство, схоже на те, яке описане у «Легенді про Нараяму» (насправді таких місць уже дуже мало)[6], то принаймні досвідчити щось

[5] Т. Гоббс вжив цих слів для описання стану суспільства, де не має сильної держави і прав. Однак ця цитата часто вживається для опису традиційних суспільств, де середня тривалість життя становить 25 років.

[6] До цього часу триває суперечка, чи звичай «убасуте» дійсно практикувався в Японії, а чи просто є частиною народного фольклору. Однак недавно індійські журналісти опублікували матеріали, які доводять, що подібний звичай практикується у найбідніших районах Індії – див.: «Mother, shall

схоже на машину часу. Ти можеш сісти в цю машину часу і поїхати у це місце. І побачити традиційне суспільство, де збереглося воно найкраще. Таким улюбленим регіоном для етнографів українських, польських, білоруських чи російських є наше Полісся. Тому що це район, обмежений болотами, важко доступний, і там найдовше збереглося це старе суспільство.

Ті з вас, хто був в Америці, мабуть відвідували колонії амішів (amish). Це ще одна цікава спільнота, яка майже недоторканою зберігала спосіб життя, яке вони перенесли з Німеччини XVI-XVII ст. Це ще одна машина часу. Але є ще одна територія, яка користується найбільшою увагою, власне, етнографів, істориків, антропологів, коли вивчають традиційне суспільство. Може це для вас зазвучить дивно, але це наша Галичина.

До цієї теми Ви мали прочитати текст Казімєжа Добровольського про традиційне суспільство, де він пробує його концептуалізувати – що таке традиційне суспільство. Мало хто звертає увагу на факт, що це текст про Галичину. К. Добровольський написав цей текст як підсумок своїх довгорічних досліджень, котре він провадив у західній частині Галичини, навколо Кракова, серед т.зв. гуралів – мешканців гірських районів Татр. Але цей текст також співвідноситься і з нашою Східною Галичиною. А пізніше будемо читати текст Ернеста Ґелнера про нації і націоналізм, де Е. Ґелнер описує цей феномен. Він називає його не «традиційне суспільство», а трошки інакше – «Руританія[7]. Деякі дослідники, зокрема його учень Кріс Ганн, вважають, що те, що описує Е. Ґелнер в своїй книжці – це «Рутенія», тобто Русь, русини, умовно

I put you to sleep?», *Tehelka Magazine, Vol 7, Issue 46, Dated November 20, 2010,* http://archive.tehelka.com/story_main47.asp?filename=Ne201110Maariyamma.asp.

[7] Мова йде про ту частину 5 розділу його книжки «Нації і націоналізм», де він описує творення нації на прикладі видуманої гірської країни Руританії – див.: Ernest Gellner, Nations and Nationalism (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1958), pp. 58-62. Руританія є літературним образом, який створив англійський письменник Антоні Гоуп (Anthony Hope) у трилогії *The Prisoner of Zenda* (1894), *The Heart of Princess Osra* (1896), і *Rupert of Hentzau* (1898). У цій трилогії Руританія – це німецькомовна країна, десь по дорозі з Дрездена до Праги, з монархією і римо-католицькою церквою, де більшість населення пов'язана з сільським господарством і поділена на багату аристократію і бідне селянство. «Руританія» вживається як символ провінційності і відсталості, де на приїжджих з цивілізованих країн (у т.ч. з Мегаломанії – сильної і розвинутої імперії) чекають пригоди, і то не конче приємні. Про Руританію див. також: Vesna Goldsworthy: Inventing Ruritania. The Imperialism of Imagination. New Haven, London: Yale UP 1998.

кажучи – Галичина[8]. Е. Ґелнер, коли ще був учнем чеської гімназії у Празі, проводив літо у скаутському таборі у словацьких Карпатах, і потім не раз згадував, що навчився грати русинські пісні на губній гармоніці.

Тобто, хочу сказати, що Галичина є архетипом традиційного суспільства, тому що у нас його риси зберігалися дуже довго. Зрештою, хто навіть приїжджає сюди на Різдво, може побачити, що в нас ще досі колядують. Це теж важливий елемент традиційного суспільства. І тому дослідження Галичини є дуже важливим для того, щоб власне побачити елементи функціонування цього суспільства.

Один із засновників сучасної світової антропології Броніслав Маліновський походить з Галичини, з Кракова, і саме його галицьке походження і галицький досвід спровокували у нього інтерес до дослідження традиційного суспільства. Виїхавши до Англії, він став там засновником сучасної антропології. Він займався антропологією Океанії, інших народів, але знання Галичини дали йому ключ для їх розуміння.

Ну і наостанок скажу, що дуже важливо також у цьому контексті, шо праця К. Добровольського (це невеличка стаття, але дуже добра) написана в 1958 р., в той момент, коли традиційне суспільство вже вмирає, розкладається. Бо є таке неписане правило – якось так складається в історії чи антропології чи інших гуманітарних науках, що ми тільки тоді можемо зрозуміти якесь явище, коло воно перестає існувати, вмирає, завершується. Коли ми живемо в ньому, нам тяжко концептуалізувати, тому що наша відстань надто близька, щоби бачити якийсь ширший контекст. Коли щось починає вмирати, відходити, тільки тоді ми починаємо його концептуалізувати.

Отже, я прошу вас дуже уважно цей текст прочитати. Він короткий, але досить складний. Складність полягає в тому, що його часом залегко сприймають. Часом не бачать того, про що цей текст. К. Добровольський хоче дуже точно означити тип суспільства, незалежно від того, де ми його зустрічаємо – в Японії, в Галичині, чи в певних районах Америки, Північної або Південної, чи десь в Океанії. І тому йому дуже важливо

[8] Chris Hann, 'Nationalism and Civil Society in Central Europe: From Ruritania to the Carpathian Euroregion', in J.Hall (ed) *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

відійти від усіх локальних особливостей і вибрати щось дуже загальне. Він вживає термін «традиційне суспільство», і чомусь дуже часто думають, що «традиційне суспільство» в його розумінні зводиться до традиції та її тривалості. Це не є правильне читання тексту, тому що кожне суспільство є традиційним. Ні одне суспільство не може жити без традиції, без того, що передається від покоління до покоління. Навіть наше модерне і постмодерне суспільство живе на певних традиціях, про які ми будемо потім з вами говорити.

К. Добровольському йдеться про дещо інше, і я би дуже просив вас знайти це «інше». В нього буквально є декілька речень, де він дуже точно означає, чим є традиційне суспільство. Я не буду зараз забігати наперед, прошу вас це місце самостійно знайти у тексті.

Що, однак, хочу сказати зараз, так це чим традиційне суспільство не є, щоб уникнути в подальшому певних помилок. Перш за все, ми вже зрозуміли, традиційне суспільство – не є суспільство традицій. Тому «традиційне суспільство» не є вдалою назвою. Зрештою, не тільки «традиційне» не є вдалим словом, але й «суспільство» так само. Насправді добрим терміном для описання цього суспільства є не «суспільство», а «спільнота». В німецькій традиції, яка потім передалася в світову соціологію, були два терміни на розрізнення суспільства: Gemeinschaft (ґемайншафт) і Gesellschaft (ґезельшафт). «Ґемайншафт» - це спільнота, «Ґезельшафт» – суспільство[9]. Суспільство – це радше об'єднання індивідуальних членів. Спільнота – це власне те, про що пише К. Добровольський. «Ґезельшафт» – це є більш сучасне, модерне суспільство. «Ґемайншафт» – це традиційне суспільство. Не буду вдаватися в ці різниці зараз, але прошу мати це на увазі, читаючи текст К. Добровольського.

А друге те, що дуже часто це суспільство ототожнюють з селянським суспільством. Кожне селянське суспільство є традиційним суспільством. Це до значної міри правда, але до певної міри це неправда, тому що традиційне суспільство не є винятково селянським. Традиційне суспільство насправді дуже різнорідне. Селяни часто складають основу

[9] Мається на увазі класичну працю Фердінанда Тьоніса (1887), котра впровадила цю класифікацію – Ferdinand Tönnis, Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie (український переклад – Фердинанд Тьоніс, Спільнота і суспільство. Основні поняття чистої соціології (Київ: Дух і літера, 2005).

цього суспільства, але вони його не вичерпують. В цьому суспільстві багато інших груп: священики, ковалі, цигани, євреї, напівучені дяки чи студенти, які не закінчили гімназії і живуть або з вчителювання або просто з того, що вміють писати і люди за це їм платять. Окрім того, саме селянство дуже ділиться – воно є різнорідним. Отже, традиційне суспільство не є селянським суспільством. Просто селяни також живуть в традиційному суспільстві і складають його левову частку, так би мовити основу.

А також традиційне суспільство часто ототожнюють з фольклором. Маючи на думці, що фольклор – це породження селянської культури. Так би мовити «низька» культура народних пісень, приповідок, на противагу «високій» культурі Шекспіра чи Бетховена. Цей поділ також не діє у випадку традиційного суспільство. Тому що традиційне суспільство насправді є сумішшю низької і високої культур. Існує ціла антропологічна теорія, що переважна більшість того, що ми називаємо «народною» культурою – це залишки старої культури, які зникли у вищих класах. Вживають такий образ як «корабель, який потонув». Корабель, який потонув, лягає на дно, але з нього щось лишається. І власне оцей, власне, корабель високої культури, який потонув, осідає на дно селянської чи традиційної культури, і там виникає багато елементів, які би інакше не існували. Насправді, селяни самі по собі нічого оригінального не видумують. Народні пісні не написані народом. У кожної народної пісні є автор. Хтось написав слова, хтось написав музику. Часом його можна знайти. Часом – ні. Але очевидно, що багато з того, що ми вважаємо народними піснями, це твори, які народилися десь колись у високій культурі та опустилися в народну культуру. При цьому вони часто видозмінюються, але тим не менше їхні коріння високої культури дуже очевидні.

Для мене найкращий приклад – українські колядки. Мало хто знає, що колядки (маю на увазі не те, що ми називаємо «щедрівками», а колядки, в яких оспівуються сюжети Святого Письма, народження Христа і все, що з цим пов’язане) – це насправді результат Контрреформації. Тексти колядок, і музика, і спосіб колядування появилися в Європі переважно досить пізно як реакція на протестантизм, який власне наголошував, що релігія має бути доступна людям, отже католицизм теж пробував це робити. Власне ці колядки – це спосіб передання Святого Письма, часом

апокрифічних сюжетів. Але якщо дивитися на тексти українських чи польських колядок (є дослідження про це), то можна легко побачити і ідентифікувати, що деякі з них спочатку існували в латинській версії, доки вони прийшли в польську чи українську.

Зрештою, мене завжди зачаровувала краса українських колядок, їхня мелодійність. Пояснюється це досить просто: більшість з них виникли в часи бароко. Це барокові мелодії. Бароко знане своєю мелодійністю: згадаймо лише Баха чи Альбіоні. Отже, підсумовуючи, те що сьогодні колядують у Львові чи Галичині, вважаючи народними творами, насправді є залишками високої культури, яка осіла вниз.

Ще один такий приклад – це поява слова «Україна» в народних піснях. Термін «Україна» появився в козацьких літописах десь на межі XVII-XVIII ст. як «батьківщина» (Patria) через італійські і польські запозичення, а лише потім поширився в народних піснях[10].

Отже, хочу вас застерегти від надто простого, чи навіть спрощеного, розуміння традиційного суспільства. Насправді ми його мало знаємо, а ще менше розуміємо, тому що ми розучилися не лише його мови, але розучилися думати так, як думали мешканці цього суспільства.

Дві речі, які треба додатково підкреслити, коли говоримо про традиційне суспільство (крім того, що говорить К. Добровольський, про що ми будемо ще окремо говорити).

Перша – це те, що це суспільство боїться змін. Не те, що боїться. Слово «боятися» не є цілком добре в тому контексті. Це суспільство не терпить змін, тому що зміни применшують шанси на виживання в ньому. Зміни завжди означають певний ризик. І тому головна легітимізація життя в цьому суспільстві – робити так, як робили батьки і діди. Зокрема спостерігається досить зверхнє ставлення до інтелектуальної праці. Хто з вас був на селі, пам’ятає жарти з приводу тих, хто займається якоюсь інтелектуальною працею, чи пише книжки. В XIX ст. в Галичині побутувала така приповідка: «як мій дід не був

[10] Про це див.: Франк Сисин, «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII століття», Україна модерна. № 10/2006.

вчений, то й мій син не має до школи ходити». Бо передумовою виживання в цьому суспільстві завжди була тяжка фізична праця. Інакше вижити не можна. Тому той, хто не займається фізичною працею, за означенням чужий.

Зміни – це завжди результат певного зусилля, інновації. Можу навести прикладів чи то з історії, чи то з життєпису власної родини, про тих господарів, які пробували вводити певні інновації (сівозміну, вживання міндобрив чи нову техніку), їх просто висміювали. Казали, що вони надто розумні. І в цьому є певний глибокий сенс, тому що ще раз кажу: кожна зміна несе загрозу життя такого суспільства. Тому це суспільство задивлене завше назад. Його спосіб легітимації – минуле. Тому з другого боку, найважливіші люди у цьому суспільстві – це люди старші. Їх слухаються. І послух а молодшого до старшого має бути абсолютний.

А друге, що дуже важливо: оскільки мова людей у такому суспільства інша, і спосіб думання інший, їм бракує певних ментальних інструментів, щоби уявити собі світ в тих категоріях, в яких ми уявляєм його собі. Наприклад, традиційне суспільство не знає слова «нації» і не думає в категоріях національностей, як ми часом собі уявляємо це суспільство XVI-XVII ст., де вже нібито були поляки, вже були українці чи росіяни. Це все від нашого незнання.

Один приклад з історії, який багато про що говорить, щоби не думали, що це стосується лише українців. (Насправді вважається, що Західна Галичина навіть була більш традиційною, ніж Східна. В Східній Галичині все-таки проходили якісь зміни.) Знаний факт з історії Західної Галичини – повстання селян 1846 р. (їх називали «мазури», тому повстання називають «мазурське повстання» або «мазурська різня»). Задовго ще до «Волинської різні», майже ще 100 років тому, ті, що ми назвали би зараз польськими селянами, масово вирізували польських поміщиків-повстанців, які в свою чергу думали, що коли вони піднімуть повстання за польську свободу проти австрійського чи на загал німецького імператора, селяни їх підтримають. Селяни ж повстали проти них з остраху перед тим, що поміщики хочуть відвоювати собі ще більші права, повернути панщину.

І найголовніше: у способі життя цього традиційного суспільства (про це теж будемо говорити) важливим інструментом існування є не просто

старший сам по собі, а найстарший, який тільки може існувати. Найстарший в традиційному суспільстві, який гарантує існування цього суспільства – це завжди фігура цісаря, царя, короля чи монарха. Звідси цей постійний міт про доброго цісаря чи міт про доброго царя, який функціонує у всіх народів. І коли власне ці польські селяни повстали проти поміщиків, головне, в чому вони вбачали загрозу було те, що поміщики повстали проти цісаря. Отже, треба захищати цісаря. І що дуже важливо, як вони себе ідентифікували: ми не є поляки, ми – мазури. А от поміщики – поляки.

До речі, дослідження польських істориків і антропологів показують, що навіть ще в міжвоєнну добу багато польських селян вважали, що вони не є поляками, а вони є ляхами чи кимсь іншим. Це суспільство ідентифікує себе в категоріях місцевості. Тому дуже часто вони називають себе «тутейшими». Так само як поліщуки визначали себе не як українців, росіян, чи білорусів, але як тутейших, місцевих. Це означає, так би мовити, ідентичність “by default”. Вони не можуть сказати, ким вони є, тому що їм бракує ширшого інструменту, але вони знають, ким вони не є. Іноді їх ідентифікація замінялася релігією: ми католики, ми руські чи русини (руські чи русини означало тут не національність, а радше належність до християнської церкви, яка не є католицькою церквою, тобто православні) чи інші.

Тобто, ще раз вертаюся до цієї тези, що традиційне суспільство мислить цілком інакше. Йому бракує сучасних ментальних інструментів. І що дуже важливо, якщо би так можна сказати метафорично: його спосіб думання не є горизонтальний. На відміну від того, як ми думаємо: коли ми себе ідентифікуємо, ми уявляємо карту, на якій себе бачимо. Ми кажемо, що ми живемо у Львові, Львів в Галичині, Галичина в Західній Україні, Західна Україна в Україні, Україна в Європі, створюючи своєрідні концентричні горизонтальні кола.

Спосіб думання жителя традиційного суспільства інакший. В нього вертикальна географія. У нього – стосунки з Богом. Ці стосунки з Богом визначають ким він є. І тому релігійна ідентичність є насправді дуже важливою, це центральна ідентичність його способу думання чи існування. Причому треба також зауважити: це не є релігійна ідентичність в тому, що ми назвали би «класичне християнство». Це не

догми, які засвоюються з катехизації. Дослідження також показують, що селяни не мали простого уявлення, наприклад, про Святу Трійцю. Коли під час інспектування парафій опитували селян, визначаючи чи добре навчає парафіяльний священик, показувалося, що майже у всіх випадках селяни не могли відповісти, що таке Трійця. Для них відповідь була дуже проста, те, що можна було уособити – це Марія, Йосиф, Ісус. Тобто родина. Конкретні образи. Традиційному суспільству бракує абстрактних понять. Воно не має для них інструментів, тому що абстрактні поняття беруться з книжок, зі школи, з «горизонтальної свідомості».

Знаний приклад. Обов'язком для кожного мешканця традиційного суспільства, назвемо умовно – селянина, є впустити гостя в хату, нагодувати, дати йому нічліг. Це святий обов'язок. І тому гостинність займає дуже багато місця в фольклорі. Але немає слова для самої гостинності в тогочасній мові. Так само, скажімо, обов'язком є при виході з церкви дати жебракові, але нема слова «жертовність». Тобто, це хтось дуже добре сказав: мешканці такого суспільства думають дієсловами, а не іменниками. Тому що іменники означають певний рівень абстракції, котрого мешканці села, не ходячи до школи, а особливо до гімназії чи до університету, просто не можуть мати.

Всі ці поняття, про які ми зараз говоримо, які для нас звичні, насправді є результатом перетворення суспільства, його трансформації з традиційного в модерне. Причому часто це дуже різке, травматичне перетворення, яке розпочинається перш за все тоді, коли все більше і більше дітей традиційного суспільства ідуть до школи. Коли у мешканців традиційного суспільства формується поняття, що найкращим вкладенням в майбутнє своєї родини не є купити ще землю, але вкласти в освіту свого сина. Про дочок, звичайно, не йшлося, бо рідко кого з доньок посилали, навіть можливостей таких не було. І що тоді стається? Мешканці традиційного суспільства починають вкладати гроші, засоби в освіту своїх дітей, ідучи часом на страшні випробування, навіть злидні, тільки щоб цю дитину утримати в гімназії. І власне ті діти, перше-друге покоління дітей, які прийшли з села в місто і які стали освіченими, це вони починають міняти традиційну культуру. Приклади Шевченка, Франка, очевидно, всім дуже добре знані, але повірте мені, що таких прикладів багато майже в кожного народу. Що дуже важливо –

що часто ці хлопці, перше освічене покоління, або самі стають фольклористами, етнографами, тому що село – це те що вони найкраще знають, або вживають фольклору до своїх літературних праць, причому часом це доходить до дуже дивних випадків.

Мало хто знає, що більшість єврейських поетів, які народилися в Україні, перші свої вірші писали українською мовою. Тому що українська мова – це була єдина мова пісні, яку вони могли почути. Отже, вони повторювали, наслідували, причому дуже часто вони навіть наслідували Шевченка.

Не знаю наскільки це правда, але говориться про те, що перші твори, чи перша збірка Л. Троцького – це поезії українською мовою. Тому що він виріс в у традиційному суспільстві Херсонщини, де співання і слухання цих пісень було чимось дуже звичним. Тільки пізніше, коли ці діти, єврейські, юдейські, пішли на навчання, вони почали писати – хто ідишем, хто російською і т.д. Але перший крок – це було вживання традиційної фольклорної української культури.

Коли традиційне суспільство починає зникати, чи відмирати? Точної дати не можна сказати. Є різні дати, але всі ці дати більш-менш вміщаються в XIX ст. Можна певніше сказати, коли це стається в нашому регіоні – Східній Європі. Цей процес припадає десь на останню третину XIX ст., починаючи більш-менш в 1870-х рр., і головною причиною є демографічні зміни.

Що саме стається в XIX ст.? Знову ж таки, точиться велика дискусія: що саме спричиняє зміну демографічного способу відтворення. Ми про це будемо говорити пізніше, але зараз занотуємо лише те, що відбувається вибух приросту населення, причому майже в кожній групі і в кожному народі. Чи це є православні українці, чи це юдеї, стається різке зростання кількості населення, тому що падає смертність дітей. І умови життя, які перед тим були тяжкі, стають ще тяжчими, оскільки кількість природних ресурсів, умовно кажучи, кількість землі, не збільшилася. Земля залишилась та сама. А кількість ротів, які треба прогодувати, зростає в декілька разів. Отже, все більше й більше дітей, які виростають, мусять іти на додаткові заробітки. Переважно до міста, але для певних груп, зокрема Габзбурзької імперії, це Америка (Північна або Південна), або Європа. З цим відходом на заробітки в селі

з’являються гроші. Як правило, ці гроші заробляють молодші хлопці, звичайно вони стараються послати гроші до себе додому. І якщо ці гроші є вільними, перше що купується – земля.

Але стається щось також інше: оскільки ці молоді люди заробляють гроші, не старший (голова родини), а власне ці люди стають годувальниками. Вони починають вести себе інакше, більш незалежно, відмовляти у послуху старшим людям. І найбільше це стосується такої сфери життя традиційного суспільства, про яку ми будемо говорити пізніше, як шлюб: вони починають бунтуватися проти рішень старших, з ким вони мають одружуватися. В традиційному суспільстві шлюб укладається з розрахунку. Головний розрахунок – виживання. Хлопці, які починають виходити на заробітки, пробують одружуватися з любові. Це насправді одна з великих революцій в традиційному суспільстві, коли хлопці обирають собі пару, не слухаючись батьків. Це велика драма, навіть трагедія, про це багато написано, є про це цілий пласт нашої літератури. Зрештою, ви можете почути це в розповідях багатьох наших старших людей, які ці історії пам’ятають.

Але факт є, що десь з кінця XIX ст. традиційне суспільство починає більше й більше розкладатись. Все більше й більше люди виходять з нього. Причому знову ж таки традиційне суспільство – це не тільки село, традиційне суспільство – це також єврейські містечка (штетли), чи, краще сказати, юдейські общини[11].

Важливою точкою змін, чи якщо хочете, майже лавиноподібним процесом у цих змінах була Перша світова війна. Вона запустила процеси руйнування традиційного суспільства[12]. У кожному разі, десь на межі XIX-XX ст. ми вже маємо появу перших поколінь, які думають і діють так як ми, сучасні люди, а не як їхні батьки чи їхні діди. І що дуже важливо, вони більше не бояться змін, а навпаки дуже змін цих хочуть і дуже зміни ці пропагують.

Остання точка, на якій я хочу тут зупинитись: крім того, що це суспільство розкладалося, воно залишалося надзвичайно живучим. І далі

[11] Значною мірою, концепція «штетлу» є штучною. Але через брак часу і місця, я не обговорюватиму тут цю проблему.

[12] Про це є дуже добра книжка: Leonid Heretz, Russia on the Eve of Modernity. Popular Religion and Traditional Culture under the Last Tsars (Cambridge: Cambridge University Press, 2008) – але, на жаль, вона залишилася непоміченою як українськими, так і російськими істориками.

таким залишається. Є різні причини на це. Одна з причин, які часом називають, це те, що насправді традиційне суспільство, хоча жити там дуже тяжко, є привабливим. Є такий жарт про українських поетів-шістдесятників. Біографії українських шістдесятників складаються з двох частин: перша частина – коли вони з останніх сил тікають з села, а друга – коли вони оплакують свою втечу. Тут є певний жарт, але в цьому жарті очевидно є своя частка правди, тому що зреалізувати себе як креативна особа в традиційному суспільстві неможливо. Креативність не є його чеснотою, традиційне суспільство боїться креативності, бо креативність несе певну загрозу.

Але мимо того, навіть ті, що переходять жити з села в місто, зберігають багато рис традиційного суспільства, і зокрема одну дуже важливу. Це родинність. Тому що, щоб ми не говорили про це традиційне суспільство, про тяжкість життя в цьому суспільстві, воно мало щось, про що говориться з найбільшим таким теплом, а це власне теплота стосунків в родині. Скажімо, їжа в цьому суспільстві завжди була спільна. Всі за одним столом. Це те що тепер просто неможливо. При існуванні холодильника та з існуванням великих відстаней, мало де збираються за одним столом навіть на найбільші свята чи нагоди. Тоді це було нормою. Тому що існування в родині, виживання дуже сильно залежало від солідарності членів родини. Одному, без солідарності родини, якщо родина виганяла від себе за переступання певних норм, було не вижити. Це прирікало людину на вмирання або жебрацтво. Окрім того, родина давала дуже тепле почуття. І зараз за цим найбільше сумують: оце оспіване тепло материнської хати. І тому часто це ще зберігається, і не тільки у галичан. Мало хто про це хто знає, але Америка, завдяки своєму протестантському характеру, – це, можливо, модерна країна, де найбільше традицій збереглися до сьогодні.

Отже, ці традиції дуже живучі і вони далі зберігаються, часом з них сміються, але мушу сказати, що вони часто є приводом ностальгії для нашого суспільства, яке називають «холодним», яке є егоїстичним, і для якого почуття солідарності є досить рідкісним.

Традиційне суспільство було і залишається дуже живучим. Ми носимо його в собі, хоча дуже часто не пізнаємо в собі його риси. Треба антрополога чи історика, який би нам їх показав. Але що найважливіше,

це те, що мимо того, що суспільство це розвивалося, мінялось, трансформувалося, його насправді вбили. Тобто, процес трансформації не закінчився еволюційно, він закінчився великою катастрофою в Східній Європі. В українському випадку символами цього вбивства є дві дуже трагічні події. Першою є Голодомор, чи радше колективізація, бо Голодомор був наслідком колективізації. Комунізм як багато інших «ізмів», не терпіли традиційного суспільства. Зрештою, єдиний може «ізм», який захоплювався традиційним суспільством, був романтизм – а також націоналізм селянських народів, який виростав з романтизму. Всі інші «ізми» вважали традиційне суспільство своїм ворогом, вважали, що треба робити все, щоби це суспільство розклалося, щоби виховати з його нормальних членів суспільства, так званих «модерних» чи «нових» людей. Традиційне суспільство для них було символом відсталості. Комуністи були найбільш екстремальними ворогами цього суспільства, і колективізація – це було те, що поклало край традиційному суспільству серед східноєвропейських селян, незалежно чи це було українці, чи це були білоруси, чи це були росіяни, чи це були, скажімо, казахи.

А друге явище, чи другий схожий процес – Голокост. Ми якось забуваємо, що найбільш традиційним суспільством, яке існувало в Східній Європі, було єврейське суспільство. Насправді сила традиції в єврейському суспільстві була набагато сильніша, глибша, ніж навіть селянське суспільство. Але дослідники традиційного суспільства, культури так званого штетлу Східної Європи наголошують на тому, що це суспільство не вмерло само в собі через масовий вихід до міст або міграцію[13]. Ми знаємо, що значна частка нью-йоркських євреїв – це євреї Східної Європи. Чи зірки Голівуду, які мають походження чи то з Одеси, чи з Києва, чи з Мінська… Але насправді не це було головною причиною смерті цього суспільства, а Голокост. Колективізація і Голокост поклали кінець існуванню цих суспільств, що ще раз ставить перед нами одну дуже важливу проблему, до якої, надіюся, ми повернемося.

[13] На цьому наголошує Барбара Кіршенблатт-Ґімблетт до перевидання класичного антропологічного дослідження східно-європейського штетлу Марка Зборовського та Елізабет Герцоґ - див.: Barbara Kirshenblatt-Gimblett Mark Zborovski and Elizabeth Herzog, Life Is With People, The Culture of the Shtetl. Introdcution by Margaret Mead (New York: Shocken Books, 1995), pp. ix-xlviii.

Дуже часто ми модернізацію зображуємо як серію красивих змін – як от ріст міст, поширення освіти, творення університетів, поширення залізниць, чи поява фабрик) – які сприяли розкладу традиційного суспільства. Так, це правда, воно розкладалося під впливом цих факторів. Але ми дуже часто не помічаємо, що насправді головним елементом розкладу цього суспільства було насильство. Тому що традиція є настільки сильна, що розбити її повністю могло лише насильство, і в тому контексті воєнне насильство, Перша і Друга війна, були одним із центральних елементів цього процесу.

Це суспільство зараз вбите. Воно вже більше не існує. Через прогрес, через війну, через багато змін, про які будемо дальше дискутувати. Але очевидно те, що навіть зникнувши, воно далі залишається існувати вже в певних наших способах поведінки, способах мислення. І тому нам краще знати це суспільство, щоб розуміти краще самих себе.

Дякую за увагу!